

А 2008

784 к

МІТ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТУҒЫРЫҢ

Мәулен БАЛАҚАЕВ

ҚАЗІРГІ
ҚАЗАҚ
ТІЛІ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҮҒЫРЫҢ

Мәулен БАЛАҚАЕВ

**ҚАЗІРГІ
ҚАЗАҚ
ТІЛІ**

“Ер-Дәулет”

Астана

2007

ББК 81.2 Қаз.

Б 22

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ**

**АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Балақаев М.

Б 22

Қазіргі қазақ тілі. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. - 128 бет

ISBN 9965-436-41-X

Көрнекті филолог-ғалым Мәулен Балақаевтың қазақ тіліндегі жай сөйлем синтаксисі мәселесін терең зерттеп, ғылыми түрде жүйелеген еңбегі тіл мамандары тарапынан жоғары бағаға ие болып келеді.

Оқулық жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне, тіл білімі мәселелерін зерттейтін ғалымдарға арналған.

4602020400

Б----- хабарландырылған – 2007

ББК 81.2 Қаз.

00(05)-07

ISBN 9965-436-41-X

© Балақаев М. 2007

© “Ер-Дәулет”, 2007

ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ

§ 1. Сөйлемнің құрамы туралы түсінік

Тіл – қарым-қатынас жасаудың құралы да, сөйлем – сол қарым-қатынас жасауда кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Кісінің ойы әр алуан, әр қилы болатындықтан, соларды айту үшін жұмсалатын сөйлемдер, олардың құрамы да түрлі-түрлі болады. Кейде бір сөз бір сөйлем қызметінде жұмсалса (*Түн. – Аттан! Масқара! – Көрдің бе? – Көрдім. – Көріне ме? – Жоқ.*), кейде екі не одан да көп сөздерді, сөз тіркестерін құрастыру арқылы сөйлем жасалады.

Сөйлем құрамындағы сөздің саны аз болуы, көп болуы ой ерекшелігімен, стиль ерекшелігімен байланысты.

Сөйлем құрамындағы сөздер өзара тіркесу арқылы белгілі қызметте жұмсалады, басқаша айтқанда, сөйлемдегі бір сөздің сөйлем мүшесі болуына сонымен тіркескен басқа сөз себепкер болады. Мысалы, бастауышты баяндауышпен байланысына қарап (және керісінше), анықтауышты анықталатын сөзіне қатысына қарап сөйлем мүшесі деп танымыз.

Сөйтіп, көп құрамды сөйлемдерді бөлшектегенде, олардың ішіндегі сөздердің лексикалық мағыналарына қарамай, лексикалық мағыналары толық сөздердің тіркесу нәтижесінде пайда болған грамматикалық мағыналарға қараймыз. Ол мағыналар: бастауыш-баяндауыштық, толықтауыштық анықтауыштық және пысықтауыштық болады.

Сөйлемде осылардай грамматикалық мағыналарға ие болып, синтаксистік қызмет атқарып тұратын сөздерді сөйлем мүшелері дейміз. Жай сөйлемдер құрамдық ерекшеліктеріне сәйкес жалаң және жайылма болып бөлінеді.

Жалаң сөйлем бастауыш пен баяндауыштан /не оның бірінен құралады.

Ал сөйлем құрамында бастауыш, баяндауыштан басқа тұрлаусыз мүшелер не олардың бірі болса, сөйлемнің іргесі кеңіп, ол жайылмаға айналады. Мысалы, *жел өршелене түсті* – жалаң. *Бізғарлы жел өршелене түсті* – жайылма. *Толқын күшейді* – жалаң. *Теңіздің толқыны кешке таман күшейді* – жайылма.

Жайылма сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелер не бастауыштың, не баяндауыштың (кейде екеуінің де) маңына топталады:

1. Ызғарлы **жел өршелене түсті.**

2. Өзің көтермейтін сөзді басқаға **айтпа.**

3. Жылайын деген бала әкесінің сакалымен **ойнайды.** (Мақал.)

4. Теңіздің **толқыны** кемеңің бүйіріне **соғады.**

5. ...екі әйел Ертіс шетіндегі... көп қайықтың бір бүтіндеуіне отырып Аралға **тартты.** (Ж. Аймауытов)

Сөйлем құруға негіз болатын бас мүшелер – тұрлаулы мүшелер – сөйлем атаулының грамматикалық ұйытқысы. Ал тұрлаусыз мүшелер тұрлаулы мүшелердің маңына топтанып не тікелей соларды, не бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұрады. Мысалы: *Шығысқа қарай беттеген үлкен кеме толқынды теңізді тіліп келеді.*

Бұл сөйлемнің бастауышы – *кеме*, баяндауышы – *тіліп келеді*. Олардан басқа мүшелер сол екеуінің маңына топтанып, екі шумак құралған да, әр шумақтағы сөздер біріне-бірі бағынып барып, не тікелей бастауышқа, не баяндауышқа бағынған.

Тұрлаусыз мүшелер – толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш болып үшке бөлінеді.

Сөйлем мүшелерінің құрамы дара, күрделі, үйірлі болады. Мысалы: *Жаңбырмен жер көгерер, еңбекпен ел көгерер* (Дара мүшелі). *Ырыс алды – ынтымақ* (Күрделі бастауышты). *Жері байдың елі бай* (Үйірлі анықтауышты).

Сөйлемнің мүшелері өзара синтаксистік байланыста айтылады. Сөйлем мүшелеріне сұрақтар қою арқылы талдау жасағанда, олардың сол байланыс желісі үзілмегені мақұл. Мысалы, *Көл жағалай қонады қу менен қаз* (Абай) деген сөйлемнің мүшелерін ажыратып тану үшін талдауды бастауыш-баяндауыштан бастап, сұрақты былай қоямыз.

Не қонады? – *Қу менен қаз қонады?*

Қалай қонады? – *Көл жағалай қонады.*

Сөйлемнің құрамында сөйлем мүшелерінен басқа да сөздер болады, олар – қаратпа, қыстырма, одағай сөздер. Бұлар жинақталып, сөйлемдегі оқшау сөздер деп аталады. Оқшау сөздер сөйлеммен не сөйлем мүшелерімен тек мағыналық байланыста айтылады да, олармен синтаксистік байланыста болмайды. Сондықтан оларды сөйлем мүшелері деп танымаймыз.

Сөйлемнің құрамында әр алуан сөздер болады. Олардың көпшілігі өзара мағыналық, синтаксистік байланыста айтылу арқылы мүшелік қызметке ие болады. Сөйлем құрамының негізі – бастауыш пен баяндауыш, болғанмен Сөйлем құрамында баяндауыштың синтаксистік қызметі басым ерекше (ол кейін айтылады).

Сөйтіп, мағыналық, синтаксистік қарым-қатынасы дербес синтаксистік қызмет атқаратын сөздерді, күрделі сөздер тобын **сөйлем мүшесі** дейміз.

§ 2. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері

Дүкенде Қарабайға жәрдемдесетін адам жоқ. Көрікті де оның өзі басады, темірді де өзі қыздырады, істі де өзі соғады. (С. Мұқанов.) Бұл сөйлемдерде әр сөз керегіне қарай өз орнында, синтаксистік қызметте жұмсалған. Сондықтан оларда айтылған ойға қатысы жоқ сөз де жоқ. Солардың басын құрастырып, әр сөйлемде айтылған ойға әрбір мүшені ортақ етіп тұрған бас мүшелер – бастауыш пен баяндауыштар: *адам жоқ, өзі басады, өзі қыздырады, өзі соғады.* Бұлар сөйлем құрамының дінгегі, айтылған ойлардың негізгі қаңқасы. Басқа мүшелер солармен бір тұтас құрамда айтылғандықтан ұтымды да, оларсыз шала-жансар, сөйлемдік қасиеті жоқ сөздер тізбегі ғана. Ал бастауыш пен баяндауыштар топтары бөлек алғанда да әрі сөйлем, әрі маңдарында басқа да мүшелердің болуын тілейтіндей әрі тіректі тіркес.

Осындай, сөйлем құрауға негіз болатын, өзара предикаттық қатынаста жұмсалатын сөйлем мүшелерін – тұрлаулы (бас) мүшелер дейміз.

Тұрлаулы мүшелердің синтаксистік қызметі бірдей емес. Әдетте бастауыш сөйлемде айтылатын ойға негіз болады, ол баяндауыш арқылы айтылған қимылдың не басқа сапаның субъектісі (иесі) болады.

Баяндауыш бастауыштың ісін, қимылын, күйін және басқа заттық, сындық сапасын білдіріп, бастауышқа бағынады. Бұл жағынан тұрлаулы мүшелердің ең негізгісі – бастауыш, бірақ сөйлемдегі қызметі жағынан бастауыштан гөрі баяндауыштың синтаксистік қызметі анағұрлым басым болатыны белгілі. Оны мыналардан байқаймыз:

1. Баяндауыш сөйлем арқылы айтылған ойды тиянақтап, көптеген сөздерді ілестіріп барып, сөйлемді аяқтап тұрады. Бұл жағынан ол – сөйлемнің ең негізгі ұйымдастырушы мүшесі.

БАСТАУЫШ

§ 3. Бастауыштың жасалуы

2. Бастауыштың мағынасы баяндауыштың морфологиялық құрамындағы тұлғалар арқылы белгілі болып дербес тұра береді. Ондайда бастауыш сөйлем ішінде арнайы айтылмай, сөйлем толымсыз болуы да мүмкін. Ал баяндауышсыз толымсыз сөйлемдер өте сирек кездеседі. Әсіресе диалогта, мақал-мәтелде (“қой баласы – қозыдан” сияқты) баяндауыштың “түсіп қалуы” ықшамдылықпен байланысты.

Осындай, баяндауыштың синтаксистік қызметі бастауыштан басым болғанына қарап, баяндауышты ғана бас мүше деп қарау дұрыс болмайды. Шынында, ол екеуі де – сөйлем құрауға ұйытқы болатын, басқа мүшелерді айналасына үйіріп тұратын, сөйлемнің дінгекті орталығы – бас мүшелер.

Бастауыштың грамматикалық тұлғасы – сөздің атау тұлғасы. Басқаша айтқанда, бастауыш қызметінде жұмсалған сөз не сөз тіркесі атау септігінде тұрады¹

Ескерту:

Бастауыштар кейде формаланбаған ілік септігінде де айтылады; ондай ілік септікті бастауышы бар сөйлемнің баяндауышы не тәуелдік жалғаулы сөз күрделі баяндауыштың құрамында болып келеді:

Шығанақ почта конторындағы радиоға құлағын төсеп отырғаны. (Ғ. Мұстафин.) Тас түсіріп тұрсам, мына біреулер жанжал шығарып тұрғаны. (Қ. Әбдіқадыров.)

Біз суды осы Мырзашөлге жеткізуіміз керек. (С. Мұқанов.) Мен Гүлжаһанмен әлі жөнді әңгімелескенім жоқ. (Ә. Әбішев.)

Бастауыштарға қойылатын негізгі сұрақтар: кім?, не? Бастауыш қызметінде жұмсалатын сөздердің көптік, тәуелдік жалғауларда жұмсалуына қарай жоғарғы сұрақтар да сол жалғауларда айтылуы мүмкін. Бұл сұрақтар сөйлемде бастауыш болар деген сөздерге жалаң күйінде қойылмайды, баяндауыштармен қабаттаса қойылады. Мысалы: *Ажар*

¹Атау тұлғалы сөздер әр уақытта бастауыш қана бола бермейді, сөйлемнің басқа да мүшелері болады. Дегенмен, атау септігін, негізінде, бастауыштық тұлға деп қараймыз.

баяндама жасады (Кім баяндама жасады? – Ажар...) (Айту оңай, істеу қиын (Не оңай? – Айту.. не қиын? – Істеу...)).
Еріншектің ертеңі бітпес) (Несі бітпес? – Ертеңі...)

Ескерту: Жалпы алғанда, бастауыш бола алмайтын сөз жоқ. Белгілі жағдайда (субстантивтеніп қолданылғанда), тіпті, өз алдына сөйлем мүшесі болмайды дейтін шылау сөздер де, сөз емес, сөз құрау үшін жұмсалатын жеке дыбыстар да сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсалыуы мүмкін¹.

Дегенмен, сөйлемде бастауыштық негізгі қызмет атқаратын сөздер – зат есімдер мен олардың орнына жүретін есімдіктер.

Олар түбір тұлғада да, көптік, тәуелдеулі қалпында да бастауыш болады:

Салиқа қырман басына келді. Колхозшылар астықты элеваторға жөнелтіп жатыр. Біздің партиямыз, қаһарман халқымыз ұлы табыстарға жетті. Біз жүріп келеміз. Аттар әлденеге құлақ тіге қалды. Аनाдайда бірдеңе қараңдағандай болды.

Бастауыш қызметінде жұмсалатын сөздердің енді бір тобы – сапалық есімдер – сын есім, сан есім, есімше:

Қорқақ бұрын жұдырықтар. Алтау ала болса, ауыздағы кетер... Еккен орап. (Мақал.)

Бастауыштар жеке сөзден болған – жалаң, көп сөзден құралған – күрделі не үйірлі болуы мүмкін (§46). Күрделі, үйірлі бастауыштарға мысалдар; Күрделіге: *Сөз құған* бәлеге жолығар. *Жақсы жұмыс* – жанға тыныс. *Ырыс алды* – ынтымақ. (Мақал.)
Үйірліге: *Білегі жуан* бірді жығар, *білімі толық* мыңды жығар. *Аузы күйген* үріп ішер. (Мақал.)

§ 4. Зат есімдер мен есімдіктерден болған бастауыштар

Сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсалатын сөздер, негізінде, зат есімдер болғанмен, олардың барлығының бастауыш болу қабілеті бірдей емес. Бастауыш – субъектінің

¹Соң – өзінен бұрынғы сөзден бөлек жазылады деген сөйлемде, соң – бастауыш. Баспаханада әріп терушілердің сөзіне құлақ салған кісіге мынадай сөйлемдер кездеседі. *Мына жердегі а шықпай қалыпты, б теріс түсітті.* Осында *а, б* – бастауыштар. Сол сияқты, әр уақытта баяндауыш қызметінде жұмсалыады деп танылатын жіктік жалғаудағы егістіктер де субстантивтеніп, бастауыш қызметінде жұмсалыуы мүмкін: *Көрдім-көп сөз, көрмедім – бір-ақ сөз.* (Мақал.) Мұндағы көрдім, көрмедім – бастауыштар.

грамматикалық баламасы. Ол іс істеуші қимыл иесі болатындықтан, сол қызметті өтей алатын заттардың аты арнаулы бастауыш болуға бейім болады. Сондықтан ондай зат есімдер арнаулы бастауыш болатын сөздер делінеді. Мысалға *Жарас ағаш екті*, деген сөйлемді алайық. Мұнда *Жарас*, *ағаш* деген екі зат есім бар. Ол екеуі сөйлемде екі түрлі қызметте айтылған: **Жарас** – қимыл иесі, бастауыш, **ағаш** – қимылдың объектісі, толықтауыш. Олардың орнын ауыстырғанмен бірінің қызметінде екіншісі жұмсала алмайды. Оның себебі – ол екі зат есімнің екі түрлі синтаксистік қызмет атқаруға бейімділігінде: *Жарас* – арнаулы бастауыш болатын сөз де, *ағаш* – арнаулы толықтауыш болатын сөз.

Зат есімдердің ол айырмашылығы қазақ тілінде *кісі*, *кісі емес* деген ұғыммен байланысты. Ол айырмашылықты зат есімдерге қойылатын екі түрлі сұрақтан да аңғаруға болады. Жалпы алғанда, *кім?* деген сұрақты қоюға болатын зат есімдер (олардың орынбасар сөздері – жіктеу есімдіктері де) – арнаулы бастауыштар, *не?* сұрағын қоюға болатын зат есімдер – арнаулы толықтауыштар.

Сонымен қатар кейбір жанды-жансыз заттарға ғана тән іс-әрекет, қимыл, күй болуы мүмкін. Мысалы: *құс ұшты*, *бұлбұл сайрады*, *сиыр мөңіреді*, *жауын жауды*, *жел үілдеді*. Осындай сөйлемдерде бастауыш қызметіндегі зат есімдер баяндауыштар арқылы айтылған хабардың бірден-бір арнаулы иелері болып тұрады. Бірақ олардың мұндай әрекеті тар көлемдегі тіркестер арқылы ғана айтылады. Сондықтан мұндай сөздер бастауыш болып көп жұмсалмайды.

Осылардай, зат есімдердің бастауыш болу қабілеті бірдей болмағанмен олардың бастауыштық тұлғасы бәріне бірдей. Ол – атау септігі.

Атау септігіндегі зат есімдер жекеше, көпше және тәуелді тұлғада бастауыш болуына мысалдар:

Лиза Рахметке бұрылды. (С. Ерубасев.) Кештетіп Қожаш үйіне келді. (С. Көбеев.) Сұр овчарка жан жуытар емес. (Ф. Мұстафин.) Батырлық майданда сыналады... (Мақал.) Жауынгерлер қатарланып тұрып қалды. (Ф. Мүсірепов.) Сиырлар шұбап келеді. (Ф. Мұстафин.) Қара қошқыл таулар ай астында көкшіл мұнарға оранып жым-жырт қалғып тұр. Абайлар Қарашоқыға түс ауа жетті... (М. Әуезов.)

Өздерінің лексикалық мағыналарында көптік ұғымы бар зат есімдер жекеше тұлғада бастауыш болып та көптік мағынада жұмсалуды мүмкін:

*Қалың қой қыбыр етпей тыныштық алып, үнсіз гана тыным алды. **Сыыр атаулы...** шалшық суларға кіріп, көлбей-көлбей жатып апты. (М. Әуезов.)*

Тәуелдік жалғаулы зат есімдер бастауыш қызметінде заттың кімге, неге тән екенін білдіреді де, ондай сөздің бастауыштық икемі арта түседі:

***Шешем** қатты сағынып жүрген сияқты. (Ғ. Мүсірепов.)*
***Атым** ерттеулі тұр. (Ғ. Мұстафин.)* ***Әкеңіз** кім болған еді?*
(Ғ. Мүсірепов.) ***Кімнің ісі** көп болса, соның күші көп. (Мақал.)*

***Түйем** шықты өріске,
Боталарым маймаңдап.
Қойым өрді қаптайлап,
Қозыларым салды ойнақ.*

***Кілемдей жерім** түрленді,
Қызғалдағым гүлденді.
Кемпірқосақ құрсаулап,
Көгім де жаңа түрге енді.
(Жамбыл.)*

Есімдіктердің ішінде бастауыш қызметінде көбірек жұмсалатындары – зат есімдердің орнын басатын есімдіктер. Олар – жіктеу, сілтеу, және кім? не? деген сұрау есімдіктері. Бұлардың ішінде әсіресе жіктеу есімдіктерін бастауыш қызметінде жиі кездестіруге болады. Сонымен қатар олар сөйлемнің жақтық мағыналарын түрлендіруші сөздер болып табылады.

Жіктеу және өздік есімдіктерінің бастауыш болуына мысалдар:

***Мен** көрдім ұзын қайың құлағанын... (Абай.)* ***Біз** барлаушылармыз. (Ғ. Мұстафин.)* ***Сіз** кейін қалған соң, мен алдыңызды оралта беремін. (Б. Майлин.)* ***Біз** сірә, атты мықтап салықтырып алатын шығармыз... (С. Мұқанов.)*
*Қалқам, Айша, сен шаруаңа бар, **мен** де демалайын. (С. Шәрипов.)* ***Ол** – Өскенбайдың үлкен үйі Зере отырған ауыл. (М. Әуезов.)* ***Өзі** – жөн білетін, пысық жігіт. (Ғ. Мұстафин.)*

Бұған өзім кінәлімын. (З. Шашкин.) Өзіміз де кедейміз, ата мекен жерімізді ешкімге бере алмаймыз. (Б. Майлин.)

Сілтеу, сұрау және басқа есімдіктердің бастауыш болуына мысалдар:

Бұл – Байжанның талай келген үйі. (С. Мұқанов.) Мынау – қай ауыл? Әркім әр түрлі шаруамен қарбаласады. (М. Әуезов.) Ешкім дыбыс шығармады. (С. Ерубәев.)

Заттың сындық, сандық, қимылдық сапасын білдіретін сөздер де сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсала береді. Ол үшін сапалық есімдер субстантивтеніп (заттанып) айтылады.

§ 5. Сапалық есімдерден болған бастауыштар

Заттың сындық сапасын білдіретін сын есімдер, ойды ықшамды етіп аз сөзбен білдіру керек болғанда, зат есімдермен қатарласып тұрмай-ақ, дара күйінде бастауыш және толықтауыш та болуы мүмкін. Ондайда сын есімдердің сапалық мағынасы жойылып кетпей, олар әрі заттық, әрі сындық мағынада жұмсалады. Сонда сын есімдер әдетте қандай заттардың сындық сапасы болып жұмсалатын болса, сондай заттардың бастауыштық қызметін атқарып тұрады¹. Терең – көбінесе судың, теңіздің, көлдің, өзеннің сыны болатын сөз. Сондықтан оны бастауыш қызметінде *Терең батырады* (мақал) десек, алдымен “Терең су батырады” деп түсінеміз. **Жүйрік** – бұрыннан аттың сыны болып орныққан. Бұл күнде поезд, машина туралы да, жүйрік деп айтуға болғанмен, *Жүйрік тоқтығын білдірмес* (мақал) дегенде, оны алдымен “жүйрік ат” деп ұғамыз.

Заттардың ондай сындық сапасы синтаксистік қызметте бір ғана конкретті заттың орнына жұмсалмай, жалпылық мағынада, бір тектес көп заттың орнына жұмсалады. Тек сын есімдерден болған жер-су аттары мен басқа жалқы есімдер ғана даралық мағынада жұмсалады. Ондайда олар орнықты заттық мағынаға ие болып, зат есім қатарына (*Жуалы, Ақмойнақ*, т. б.) қосылады.

Сонғыларды қоспағанда, қазақ тіліндегі субстантивтеніп бастауыш болатын сын есімдер көбінесе кісі туралы айтылған сөздер болады:

¹Бұл тек қазақ тілінде ғана емес, көп тілге ортақ құбылыс болу керек. Оның солай екенін А. А. Потебняның мына сөзінен де аңғаруға болады: “Я думаю, что во всяком языке, имеющем прилагательное это часть речи может указывать на носителя признака и в этом смысле обозначать его” (Из записок по русской грамматике, ч. I-II, 97-бет.)

Кілең сұлдулар бірыңғай отыр. (С. Мұқанов.) Жақсы – ісімен жақсы. Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар. (Абай.)

Субстантивтеніп бастауыш болатын сын есімдер, әсіресе, аз сөзбен көп мағына беруді керек ететін мақал-мәтелді сөйлемдерде жиі ұшырайды:

Сыпайы тоңбайды, қалтырайды. Жомарт жоқтығын білдірмес. Көп қорқытар, терең батырар. Батыр бір рет өледі, қорқақ мың рет өледі. Жоққа жүйірік жетпес, Ескіні есіңе алмай, жаңа жадыға түспейді. Үлкен бастар, кіші қостар. (Мақалдар.)

Сын есімдер тәуелдік, көптік жалғауларда тұрып та бастауыш қызметінде жұмсалады. Бірақ ол қағида сын есімнің бастауыш болуының бірден-бір шарты еместігі жоғарғы мысалдардан анық көрінеді.

Сын есім (есімшелер де) көптік, тәуелдік жалғауларсыз-ақ субстантивтеніп бастауыш болу үшін, олар бастауыштық әуенмен, дауыс ырғағы арқылы басқа сөздерден оқшауланып тұрулары керек.

Есімше де бастауыш болғанда, сын есімдей, кимылдық сапаның үстіне заттық мағына жамап тұрады. Есімшеден болатын бастауыштардың ерекшеліктері мынадай:

а) Баяндауышы егістік, зат есім, есімдіктерден болған сөйлемде есімше бастауыш кимыл иесі – кісі (сұрағы – кім?, не қылған?) орнына жұмсалады:

Бәйгені озған алады. Көрмес – түйені де көрмес. Жығылған күреске тоймас. Еккен орап. Ерінбеген етікіші болар. (Мақалдар.)

Келген – Жақып, көрген – ол; Турайтын – мен де, жсейтін – сен. Екі аразды табыстыратын да, айыратын да, – арадағы кісі. (Б. Майлин.)

ә) Баяндауышы сын есімнен болған сөйлемде есімше бастауыш басқа заттың мағынасында жұмсалады (сұрағы – не?, не қылған?, не еткен?):

Қарауытқан қыста қызара бөртін жылқы баққан қызық та, қиын да. (С. Бегалин.) Берген ұят емес, алған ұят.

б) Көптік жалғаудағы есімшелер бастауыш болғанда, олар әр уақытта кимыл иесі – кісі – мағынасында жұмсалады:

Егін оратындар әрі кетті де, астық таситындар қырман басында қалды.

в) Тәуелдік жалғауларда тұрып бастауыш болған есімшелер әр уақытта зат есім мағынасында жұмсалады (сұрағы – нем?, нең?, несі? Не қылған?, не еткен?):

Жазғаның маған ұнады. Айтқаным түсінікті ме? Оның келер-келмесі белгісіз.

Басқа айтарым жоқ.

Субстантивтеніп бастауыш болатын сөз табының бірі – сан есім. Есептік сандар бастауыш қызметінде заттық мағынада, жас мағынасында жұмсалады:

25 үшке тең бөлінбейді. Оннан төртті алсаң, алты қалады. 25 маған тағы қайтып келді. Сәлемін алтын күннің айтып келді. (Жамбыл.)

Жинақтау, реттік сандар ол қызметте көбінесе кісі туралы айтылған есім болады:

Төр бөлмеден шыққан үшеу де ұзын столға ұзақ отырып қалды. Үшеуіміз етектегі белге қыстырып алып жүріп кеттік. (Ә. Әбішев.) Үшінші кім? Алтыншы алға түсті.

Жинақтау, есептік сан есімдер III жақтық тәуелдік жалғауда көбінесе бөлшектеу, кейде жинақтау мағынада бастауыш болады:

Үш көрпенің екеуі қонақ астында, үш жастықтың екеуі қонақ шынтағында. Ерлі байлы екі адам бірі оны, бірі мұны істеп, екеуі де қонақ жабдығында жүр. (Ф. Мұстафин.) Механизм бөліктерінің тоқсан тоғызды дұрыс, бірі теріс болса, сол бір тоқсан тоғызды бөгейді. (Ф. Мұстафин.)

Жалпы алғанда, субстантивтенген бастауыштар мақалды-мәтелді сөйлемдерде көбірек кездеседі де, сөйлем арқылы айтылатын ойды ықшамды етуде үлкен қызмет атқарады.

§ 6. Күрделі және үйірлі бастауыштар

Бастауыштар да жеке сөзді – дара (жалаң), көп сөзден құралған күрделі не үйірлі және басқа сөйлем мүшелері сияқты бірыңғай болады:

*Жаз келер қысты күнгі қысым өтіп,
Қар, суық, аяз, боран – бәрі кетіп.*

(Шәкәрім.)

Әлденеше сөз күрделі бастауыш болу үшін, олар өзара синтаксистік тығыз байланыста болулары керек те, сөйлемнің

баяндауышы сол сөз тіркесіндегі сөздермен байланысқан болуы керек:

1. Самат екеуіміз қырманға бардық. Ертең канал қазу жұмысы басталады. (С. Мұқанов.) 3. Бұл өзеннің басы өмірі малдан арылған емес.

Бұл мысалдарда күрделі бастауыштардың негізгі түрлері берілген.

1-мысалдағы сөйлемнің бастауышы – *Самат екеуіміз* – екі сөзден құралған. Бөлек алғанда, ол сөздердің жеке-жеке лексикалық мағыналары болғанмен, олар – сол тіркесте сөйлемнің бір-ақ күрделі бастауыштары, оларды баяндауыштармен байланысына қарап та аңғаруға болады: тіркескен екі есім (бастауыш) I жактық көптік мағынада болғандықтан, баяндауыш та сол грамматикалық мағынада, I жактық тұлғада (*бардық*) айтылған.

2-сөйлемдегі *канал қазу жұмысы* деген сөздер – белгілі мағыналық, тұлғалық тұтастығы бар күрделі бастауыш. Сондай мағыналық тұтастық 3-сөйлемнің екі сөзден құралған бастауышында да бар: *өзеннің басы* деген күрделі бастауыш ілік септіктегі зат есім мен көмекші есімнің тіркесінен жасалған.

Жоғарыдағыдай күрделі бастауыш болатын сөз тіркестерінің құрылысы, негізінде былай болады:

1) Ілік септіктің жасырын түріндегі сөз бен үшінші жактық тәуелдік жалғаулы сөздер тіркесіп, күрделі бастауыш жасалады:

Милиция бастығы үйге кірді. Кедейлер тобы Есім айналасында. Жапон елі – жер жүзінде ең еңбекқор мемлекет. Колхоз маңы – толған халық. Адам тілі тас жарар, тас жармаса, бас жарар. (Мақал.)

Қазақ тілінде ілік жалғаудың ашық түрі мен “жасырын” түрінің сөзге қосатын мағынасы, сондай-ақ, өзімен байланысып тұрған тәуелдік жалғауындағы сөздерге қатысы бірдей емес: ілік жалғауы жалғанбай “тасаланып” тұрған сөздің меншіктілік мағынасы күнгірттенеді де, сөз тіркесі тұтасып, бір күрделі мүше ретінде жұмсалады, сол себептен кейде солай тіркескен екі сөз бір заттың аты болып та айтылады (мысалы: Арал теңізі, Үкімет үйі, Абай көшесі, т.б.) Ілік септігіндегі есімдер тағы мынадай сөздермен тіркескенде, күрделі бастауыш болады:

а) Тәуелді көмекші есімдермен (*қасы, жаны, алды, арты, маңы, іші, бойы, т.б.*): *Колхоз маңы ығы-жығы. Үйдің іші су*

сепкендей болды; **Ауылдың жаны** – терең сай, Тасыған өзен гүрілдеп. (Абай.)

ә) Тәуелдеулі өздік есімдікпен: **менің өзім, сенің өзің, оның өзі, олардың өздері**; мұндай тіркестің ілік септіктегі есімдіктері атау күйінде де айтылады:

Мен өзім кінәлімін. (3. Шашкин.) – **Сен өзің ұрысқақ бала екенсің! Сен өзің ектің бе, Оразжан?.. Дәмеіштің өзі де тап Ораздай құрыш құя алмайды.** (3. Шашкин.) – **Мен өзім** соны сізден сұрайын деп тұр едім, – деді Рахмет. (С. Ерубаяев.)

2) Бастауыш құрамында екеуіміз, үшеуіміз, дегеніміз, деген сөздері айтылып күрделі бастауыш жасалады:

Сен екеуіміз өлмейтін әке тауып алғанымыз жоқ па? (С. Ерубаяев.) **Дүйсен екеуіміз** жүріп келеміз. **Топ дегеніміз** – төрт теке мен Жұман. (М. Әуезов.) **Идея дегеніміз** – шығармадағы негізгі ой. (“Оқу кітабы”).

Негізгі және көмекші егістіктер (субстантивтенген), есімдер тобы күрделі бастауыш болады:

Менің айтып отырғаным – ақыл. **Күле беру** ұят болады.

3) Субстантивтенген күрделі сын есім, сан есімдер тобы күрделі бастауыш болады:

Ақ бесті қара қасқадан сытылып шықты. **Жүйрік торы** ойнақшып тұр екен. **Бір жүз қырық алты** үшке тең бөлінбейді.

4) Көп сөзден болған күрделі жалқы есімдер күрделі бастауыш болады:

Аудандық оқу бөлімі жұмысқа қызу кірісті. **Сауда министрлігі** ауыл мен селодан жүздеген магазиндер ашты. **Біріккен Ұлттар Ұйымы** – дүние жүзі елдерінің бас қосып, кеңес құратын жері.

Кісі аты, фамилиясы, жолдас, азамат дегендей қосалқы айқындауыштармен тіркесіп күрделі бастауыш болады:

Жамалбек Тұрғанбаев жолдас баяндама жасады. **Жұматаев азамат** үлгілі іске қол ұрып отыр.

Үйірлі бастауыштар да көп сөзден құралады. Оның күрделіден айырмашылығы мынау:

Егер күрделінің құрамы түйдекті тіркесті болса, үйірлі бастауыштардың құрамында бастауыш-баяндауыш ыңғайындағы сөздер тобы болады, мысалы:

Білегі жуан бірді жығар, **білімі толық** мыңды жығар. (Мақал.) **Мен көрген** бұл кісі емес. **Баласы мерген** қайсың? **Баласы мерген** – мен. **Жасы құрдас** – құрдас емес, **заманы бір** – құрдас. (Мақал.)

БАЯНДАУЫШ

§ 7. Баяндауыштың жасалуы

Сөздердің түбір күйінде баяндауыш болуы. Қай сөздің болса да сөйлемде баяндауыш қызметінде тұруы сол сөйлемдегі субъектілік, предикаттық қатынастан көрінеді. Сондықтан баяндауыштың қызметі басқа мүшелермен, әсіресе бастауышпен, қатар қойып айтқандай айқын болады: *қара, керек* сөздерін *сен малға қара, мысыққа ойын керек* дегендей тіркесте айтқанда болмаса, олардың баяндауыш екендігі белгілі болмайды. Рас, бірқатар сөздердің атау, түбір күйінде маңында басқа сөздер болмаса да баяндауыш қызметінде екені айқын болатыны бар. Көтеріңкі дауыспен *Шық! Мақұл! Дұрыс! Масқара!* дегенде, олар жеке тұрып-ақ баяндауыш қызметінде жұмсалуды мүмкін. Бірақ ондайда олар сөйлемдік әуенмен айтылуға тиісті не маңында басқа сөздер болуы керек.

Сондай дара тұрып, түбір күйінде көбірек баяндауыш болатын сөздер – етістіктер. Олардың түбір күйінде баяндауыш бола кетуінің себебі олардың. II жақтық грамматикалық мағынаны да білдіруімен байланысты болуы керек. Сондай сөздердің баяндауыш қызметінде жұмсалуды олардың айтылу жағдайымен де байланысты. Жападан-жалғыз жайбарақаттанып отырған кісі қоңыр дауыспен өзінен-өзі *шық, түс* десе, сырттан тыңдаған кісі не айтып отырғанын түсінбес еді, айтып отырғаны қай *шық*, қай *түс*, – етістік мағынасындағы *шық, түс* пе не зат есім мағынасындағы *шық, түс* не? Ал бір кісі екіншісіне есік жаққа бас изеп *шық* десе, не атты кісіге қарап жерде тұрған кісі *түс* десе, онда жоғарғы сөздердің баяндауыштық мағынасы айқын болады. *Мен, рас* деген сөздер жеке айтылса, баяндауыш болмас еді. Ал *Мені шақырған кім?* дегенде: – *Мен, десе, осы айтып отырғаның рас па?* дегенде: – *Рас десе*, олар толық мағыналы баяндауыш болар еді.

Сөйтіп, жоғарғыдай жеке сөздердің өз алдына баяндауыштық қызметте тұруы олардың басқа сөздермен мағыналық байланыста айтылуынан болып отыр.

Есім сөздер де түбір күйінде, ешқандай баяндауыштық жалғау жалғанбай-ақ баяндауыш бола береді. Бірақ ол үшін бастауыш пен баяндауыш қатар айтылуы керек. Сонда олардың

сол қызметте жұмсалыуына себеп болатын жағдай олардың сөйлемде белгілі орында тұруы болады. Жамал отызда. Ол тәртіпті. Сапар – доктор, т.б.

Оның үстіне баяндауыш бастауыштан дауыс ырғағы арқылы бөлініп, онымен қарсыласа қабаттасып келеді. Ондай амалмен баяндауыш болған сөздің де бастауышпен байланысы әрі мағыналық, әрі грамматикалық болады. Оларды бастауышсыз айтуға болмайды, бұл – бір; екіншіден, бастауыш көптік мағынада, көптік жалғауында айтылғанмен, оның есім баяндауышы, П.М. Мелиоранский айтқандай емес¹, көптік жалғауында тұрса да, тұрмаса да бастауышпен грамматикалық байланыста бола береді: Олар – оқушы, Олар – оқушылар.

Етістіктің кел, ал, бер, отыр сияқты түбір күйі де сол қалпында, жіктік жалғауынсыз-ақ, сөйлемде тұрған орнына қарай, баяндауыш бола береді дедік. Бірақ олар II жақтық мағынада айтылып қалыптасқандықтан, кейде бастауышсыз да жұмсалады, бастауышпен орын ауысып та айтылады: Кел, балалар, оқылық. (Ы. Алтынсарин.) Тыңда, дала, Жамбылды. (Жамбыл.)

Түбір етістіктердің ішінде жақтық мағынасы екі түрлі болып келетіндері: тұр, отыр, жатыр, жүр. Бұлар осы қалпында дара тұрып II жақтық та, III жақтық та баяндауыш болуы мүмкін².

Бірақ бұл етістіктер ондайда екі түрлі шактық мағынада, екі түрлі синтаксистік байланыста жұмсалады; олардың жақтық мағынасын сол өзгешеліктеріне қарап айтуға болады:

Сен орындыққа отыр (келер шак). Ол орындықта отыр (осы шак). Сен өз орнында тұр (келер шак). Ол орнында тұр (осы шак). Сен өз орнына жат (келер шак), Ол өз орнында жатыр (осы шак). Сен қалаға жүр (келер шак). Ол қалада жүр (осы шак).

Сөздердің грамматикалық тұлғалар арқылы баяндауыш болуы. Баяндауыштардың морфология – синтаксистік тұлғасы – жіктік жалғаулары. Жіктік жалғаулар – әрі баяндауыштық тұлға, әрі бастауыш пен баяндауышты өзара байланыстыратын синтаксистік тұлға. Олар тек етістікке ғана емес, баяндауыш қызметіндегі I, II жақтық есімдерге де жалғанады.

¹П. М. Мелиоранский былай деген болатын: “Есімдерден болған баяндауыш еш уақытта көптік жалғауын қабылдамайды”, “Краткая грамматика казах-киргизского языка”, ч. II синтаксис. СПб, 1897, 2-бет.

²Тек жатыр етістігі II жақта жат болып айтылады. Ал оған баяндауыштық жалғауды қосып айту керек болғанда, бастапқы қалпын сақтайды: Сен жатырсын.

Егер жіктік жалғаулар етістіктердің отыр, тұр, жүр, жатыр деген төрт етістіктен басқаларының түбіріне тікелей жалғанбай, көсемше, тұйық рай қосымшаларынан кейін ғана жалғанатын болса, есімдердің негізгі, туынды түбірлеріне де, тіпті, жатыс, шығыс септіктеріндегі сөздерге де жалғана береді: Мен қырықтамын; Біз бәріміз бір колхозданбыз. Бұдан жіктік жалғаудың сөздерге жалғану мүмкіншілігі үлкен, синтаксистік қызметі әрі орнықты екенін, әрі бастауыштың тұлғасын бастауыштан көруге мүмкіндік беретін грамматикалық форма екенін аңғарамыз.

Түркі тілдерінің бірқатарларында (мысалы: өзбек, құмық, т.б.) есімдерден болған баяндауыштарға кейде дүр, дир, дыр, тұр тұлғасы жалғанады. Қазақтың қазіргі әдеби тілінде ол баяндауыштық тұлға жұмсалмайды десе де болады. Оны фольклордан, өткен ғасырлардағы әдебиеттен ғана кездестіруге болады.

*Жақсылыққа жамандық –
Әр кісінің ісі дүр.
Жамандыққа жақсылық
Ер кісінің ісі дүр.
(Мақал.)*

Баяндауышы қызметі жіктік жалғаулардай болмағанмен, көбінесе баяндауыш болған сөзге жалғанатын қосымшаның бірі – **дікі**, – **нікі** (**ның** – **кі**). Ол – тұлғадағы есімдердің қазақ тіліндегі предикаттық мағынасы басқа түркі тілдеріндегідей деуге болады.

Ол қосымша жалғанған баяндауыштар, жоғарыда айтылғандай, басқа затқа меншіктелмейді, басқа затты өзіне тәуелді етіп, өзі меншік иесі болады. Мысалы:

СССР-де барша өкімет қала мен деревнядағы еңбекшілердікі, яғни еңбекшілер депутаттарының советтерінікі. (СССР Конституциясы.) Киіз кімдікі болса, білек соныкі. (Мақал.)

Айтқаныңыз келсе, Кертөбел сіздікі.

Осынау үй кімдікі? – Кәрібайдікі. Әне біреу үй Құтжан дегендікі. (Ғ. Мұстафин.)

– **Нікі**, – **дікі** қосымшасы жалғанған сөздердің баяндауыш болу амалы да оның сөйлемдегі орнымен байланысты. Солай болатындықтан ондай тұлғадағы баяндауыштар бастауыштардан соң тұрады, бастауышсыз айтылмайды. Өйткені ондай баяндауыштардың меншіктеп тұратын заттары сол сөйлемдердегі бастауыштар болады.

*Сенің ұлың менікі,
Бақытты біздің жердікі,
Ер өмірі күнде той,
Ойқай, қызық заман зой!
(Жамбыл.)*

Баяндауыштардың негізгі түрлері. Сөз табының бәрі де баяндауыш бола алады. Дегенмен көбінесе баяндауыштық қызметте жұмсалатын сөздерді жіктегенде, олар мынадай басты-басты негізгі екі салаға бөлінеді:

1. Етістік баяндауыштар: 2. Есім баяндауыштар. Етістік баяндауыштар да, есім баяндауыштар да дара, күрделі және ол екі түрі аралас айтылған құрама болуы мүмкін.

ЕТІСТІК БАЯНДАУЫШТАР

§ 8. Етістіктерден болған дара баяндауыштар

Етістіктердің сөйлемдегі негізгі қызметі – баяндауыш болу. Олардың баяндауыш болу қабілеті өте күшті. Сондықтан қазақ тілі сөйлемдері баяндауыштарының дені – етістікті баяндауыштар. *Айттым, болды. Кестім, үзілді!.. Тараңдар!.. Жұр.* (Ғ. Мүсірепов) дегендегідей олар дара күйінде-ақ баяндауыштық қызметте бір құрамды тиянақты сөйлем болып та келеді немесе *Тереңге мені сал, биікке мені жұмса* (Ғ. Мүсірепов) дегендегідей, өзіне басқа сөйлем мүшелерін ілестіре көп құрамды сөйлемнің жетекшісі болып та кездесе береді. Бұл жағынан етістік баяндауыштар, есім баяндауыштарға қарағанда, тиянақты предикат қана емес, сөйлемдегі басқа мүшелердің, діңгекті орталығы да болып, субъектінің қимылын, күйін, іс процесін білдіреді. Етістіктердің сөйлемдегі басқа қызметінен гөрі баяндауыш қызметінде жұмсалуынан олардың өздеріне тән мағыналық, грамматикалық ерекшеліктері айқын көрінеді. Мысалы, салт, сабақты етістіктердің баяндауыш болу амалы бірдей, бірақ олар қатысқан сөйлемнің құрамы бірдей емес. Мысалы:

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты, жылы жүзбен Терекке амандасты. (Абай.) Амантайдың жүрегі аттай тулады... Ол түтіннің ісі жерге жоламайды. (С. Мұқанов.)

Осы мысалдардағыдай, салт етістік баяндауыш болған сөйлемде тура толықтауыш болмайды (мысалы: ...*амандасты*, ...*тулады*), ал сабақты етістікті сөйлемде онымен байланысты тура толықтауыш болуға тиіс (мысалы: *көзін ашты*.)

Етістіктің сабақты және салт болуы сияқты, болымды және болымсыз болуы да етістік атаулыға ортақ болғандықтан, оның баяндауыш қызметінде жұмсалуында да ерекшелігі жоқ. Дегенмен солар арқылы болымды, болымсыз сөйлемдер жасалатындықтан, олардың баяндауыш болуын ерекше атау керек болады. Оның үстіне *айтпаймын*, *жазбаймын* деген сияқты, ашық райлы болымсыз етістікті баяндауыштың кейде *айтпан*, *жазбан* болып айтылуында стильдік айырмашылық болады. Мысалы, бір істі істеуден үзілді-кесілді бас тартқанда, айтылған хабарға өктемдік сипат беру керек болғанда, соңғы формалар қолданылады. Бұл көбінесе ауыз әдебиетінде жиі ұшырасады:

Тәуекелге келгенде, алдымда тау тұрса да, тайынбан.
(*Ф. Мұстафин.*) *Өлеңім – оқ, ол алдымда. Мен де жаудан шегінбен.* (*Жамбыл.*)

*Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар-намысымды қашырман.
Бұлтқа жетпей шарт сынбан,
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман.*
(*Махамбет.*)

Етістіктер райлық, шақтық тұлғаларының барлығында да баяндауыш бола береді.

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын. (*Абай.*) *Бізді ешкім таныстырмады, өзіміз танысайық.* (*Ф. Мұстафин.*) *Кел, балалар, оқылық, Оқығанды көңілге тоқылық.* (*Ы. Алтынсарин.*)

Етістіктер етіс тұлғаларында да баяндауыш қызметінде жұмсалады:

Өнер-білім бар жұрттар, тастан сарай салғызды.
(*Ы. Алтынсарин.*) *Қаптады қол, салынды жол, бұзылды тау, кесілді шөл:* (*А. Тоқмағамбетов.*) *Қырдағы ел ойдағы елмен араласып, Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.*
(*Абай.*)

Көсемше тұлғалы етістіктер дара күйінде құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары болып келе береді (*Жаңбыр жауып, жер көгерді*), бірақ кейбір өлеңде болмаса, жай сөйлемнің тиянақты баяндауышы бола алмайды.

Есімшелердің баяндауыш қызметінде жұмсалуы басқа есімдердей: I, II жақта баяндауыштық жіктік жалғауда айтылып, етістікпен қиысып тұрады, III жақта жіктік жалғау жалғанбайды.

§ 9. Етістіктерден болған күрделі баяндауыштар

Күрделі етістікті баяндауыштың құрамы. Қазақ тілінде де әлденеше етістіктер түйдекті топ құрып, баяндауыш қызметінде жиі кездесетіні белгілі. Олардың көп құрамды болудағы баяндауыштық негізгі қызметі – қимыл процесінің құбылмалы нәзік реңктерін білдіру. Әлденеше етістік бір күрделі баяндауыш болғанда, оның біреуі ең негізгі болады да, қалғандары оған не біріне-бірі көмекші болады.

Қазақ тілінде көмекші етістіктер көп, олар аса жиі қолданылады; арнаулы көмекші етістіктерден басқа негізгі етістіктердің де бірталайы көмекші болып жұмсала береді. Олардың өзара көсемше, есімше тұлғалар арқылы байланысқан түйдекті тобының құрамы екі я үш, кейде төрт я бес етістікті болып та келеді.

Кітап оқып кетіп бара жатыр едім, сүрініп кетіп, жығылып қала жаздадым деген бір құрмалас сөйлемнің ішіндегі он бір сөздің кітап дегеннен басқалары – түгелімен етістіктер. Олардың алдыңғы сөйлемдегі *оқып кетіп бара жатыр едім* деген бесеуі біріне-бірі ұласқан бір істің жайын хабарлайтын бір мүше (баяндауыш) болып тұр. Екінші сөйлемде бес етістік бар. Оның алдыңғы екеуі (*сүрініп кетіп*) пысықтауыш қызметінде де, соңғылары (*жығылып қала жаздадым*) баяндауыш қызметінде жұмсалып тұр. Соңғы үш етістік аяқталмаған қимыл процесін білдіреді. Өйткені, оны *жығылып қалдым, жығылдым* дегендермен салыстырғанда, бұл мағына анық көрінеді: *жығылдым* – болған оқиғаны сол қалпында өткен факт ретінде ғана білдірсе, *жығылып қалдым* – қимылдық күйдің бұлай болуы тыңғылықты екенін, оның субъектінің еркінен тыс болған факт екенін білдіреді. Осыдан негізгі баяндауыштық мағына бірінші етістік *жығылып* екенін, *қала* етістігі оған көмекші екенін аңғаруға болады. Сол сияқты, *аяғым тайып кете берді* дегенде, *тайып* – негізгі, *кете* – оған көмекші ал екеуін қосып, *тайып кетті* десек, қимылдың аяқталғаны білінеді, ал *тайып кете берді* дегенде, олардың бұрынғы мағынасы құбылып, қимылдың бірнеше рет қайталанғаны білінеді.

Сөйтіп, қимыл процесінің құбылмалы болуы – көмекші етістіктерге байланысты. Көмекші етістіктер тиянақсыз тұлғадағы негізгі етістіктермен тіркесіп, оның мағынасын я толықтырып я тиянақтандырып тұрады. Ондай синтаксистік тіркесте баяндауыштық тұлғалар көбінесе ең соңғы көмекші етістіктерге жалғанады, көсемше, кейде есімше тұлғалы негізгі етістіктер сол көмекші етістіктер арқылы тиянақты қалыпқа түседі. Олай болу түркі тілдерінің бәріне тән¹.

Күрделі баяндауыш құрамындағы етістіктердің қызметі. Көмекші етістіктер жоғарғыдай синтаксистік тіркеске түсіп, баяндауыштың шақтық, тұрпаттық (видтік), модальдық, т.б. мағынасын түрлендіріп, кейде бір қалыптан екінші қалыпқа түсіреді. Ондайда кез келген етістік қатар қойылып, оның алдыңғысы негізгі, соңғысы көмекші қызметте жұмсала берілмейді, олардың біріне-бірі үйлес келетін, бірін-бірі толықтыратын, кейде біріне екіншісінің мағынасына қарсы келетін етістіктерден құралып, синтаксистік бірлік жасалады. Профессор В. Насилов **су ағып тұр** деген сияқты тіркестегі етістіктерге талдау жасай келіп, **ағып** етістігінің динамиканы білдіретінін, **тұр** етістігінің статиканы білдіретінін, сөйтіп ол екеуі тұтасып үздіксіз болып жатқан қимыл әрекетін білдіретінін көрсетеді².

Басқа түркі тілдеріндегі сияқты, қазақ тілінде де күрделі етістіктердің құрамы алуан-алуан болады: кейде жоғарғыдай бірі динамикалық мағынадағы етістіктер немесе екеуі де статикалық не динамикалық мағынадағы етістіктер болады; кейде одан да басқа қимылды, күйді білдіретін етістіктер тіркесіп, күрделі баяндауыш болады. Соған лайық, олардың екінші компоненттерінің негізгі етістіктерге қосатын мағыналары да әр түрлі болады. Оны аңғарту үшін бір тұлғадағы негізгі етістіктерге түрлі-түрлі көмекші етістіктерді тіркестіріп, салыстырып байқайық:

Бере баста, бере түс, бере сал;

тұра тұр, тұра бер, тұра қал;

шыға тұр, шыға баста (ды), шыға қойма (ды), шыға келді;

кіріп келді, кіріп алды, кіріп жатыр, кіріп болды, кіріп қойды;

жазып бер, жазып ал, жазып таста (ды), жазып көр.

¹В. Насилов “Роль, сказуемого в уйгурском предложений” (Труды института востоковедения), № 1 жинақ, 1939, 186-бет.

²Бұл да жоғарыда аталған мақалада.

Негізгі етістіктер мен көмекші етістіктер түйдекті топ құрып күрделі, баяндауыш болғанда, субъектінің қимыл процесінің әр түрлі құбылыстарын, мысалы: істің, қимылдың біткенін, бітпегенін, олардың қарқынын, тыңғылықтығын, тыңғылықсыздығын; бастау, аяқталу кезеңдерін білдіреді. Мысалы, *Оқушылар клубқа кіріп жатыр* дегенде, күрделі баяндауыштар бітпеген қимылды білдірсе, *Олар үйге кіріп келе жатыр еді* дегенде, баяндауыш жаңа ғана басталған қимыл процесінің ұласпалы қалпын білдіреді. *Ол жүгіріп келеді* дегенде, баяндауыш бастауыштың аяқталмаған әрекетін білдіреді. Ондайдың әлі де көпке созылғандығын білдіру үшін қазақ тілінде баяндауыш қайталанып та айтылады:

Жапан далада жан-жағына алақтап жалғыз әйел жортып барады, жортып барады. Кең далада жалғыз адам жүзіп келеді, жүзіп келеді. Өзгеше бір күй кең даланы күңірене шайқай береді, шайқай береді. (Ғ. Мұстафин.) Зытып келеді екем, зытып келеді екем. Құғыншы қуып келеді екен, қуып келеді екен. Нанды жалмаған тарақандардай-ақ жалмай береді, жалмай береді. (М. Горький.)

Баянауыштардың осылайша қайталанып айтылуы арқылы да қимылдың созылықлығын білдіруі – күрделі етістік баяндауыштардың жұмсалуындағы стильдік ерекшеліктің бірі. Бұлай айтудың тағы бір қызметі бар. Ол – баяндауыш арқылы айтылған ойды бекемдей, нығыздай түсу;

Ол қыз – Ботакөз десе – бота көз. (С. Мұқанов.) Ешкімнің ақылының керегі жоқ. Барамын деген соң – барамын. (Б. Майлин.) Барса барсын! Барсаң бар! – деді Павел. (М. Горький.)

Дәл осы сияқты болғанмен, істің, қимылдың созылыққы не дем арасында орындалғанын білдіру үшін, кейде негізгі етістіктер тиянақты тұлғада айтылып, одан кейін тұратын көмекші етістіктерден бұрын *да/де* демеулігі айтылады: *Ол сөйлейді де отырады. Сен күні бойы үйде отырасың да қоясың; үйге кірдім де шықтым; жұдырықпен қойды да жіберді. Тұнжыраған қарақаттай екі көзі жауаңдап мөлдірейді де тұрады. Әп-сәтте Амантай тобы солдаттарға араласты да кетті, (С. Мұқанов.) Тоғжан ...маған деген өкпе-назын айта жөнелетін сияқтанады да тұрады. (М. Әуезов.)*

Негізгі етістіктерді қос сөз ретінде қосарлап айту арқылы да қимылға созыңқылық өң беріледі:

Екеуі бізді көріп қалды да, атып-атып жіберді. (Ә. Әбішев.) Майбасар Байсүгірді қамшымен тартып-тартып жіберді. Есігі дамыл таппай ашылып-жабылып жатыр екен. (М. Әуезов.)

§ 10. Күрделі баяндауыштардың қимыл кезеңдерін білдіруі

Қазақтілінде, орыстіліндегідей, сараланған видтік категория жоқ. Бірақ күрделі етістіктерден болған баяндауыштар әр түрлі құрамда айтылып, әр түрлі қимыл кезеңдерін білдіреді. Олардың бастылары мыналар:

1. Қимылдың басталу кезеңі. *Отыр, қал, жатыр, кел, баста, жонел*, т.б. көмекші етістіктер қатысты күрделі баяндауыштар қимылдың не күйдің басталып қалғанын, басталғанын білдіреді:

Таң бозарып атып келеді. Коля кеткелі жатыр. (Ғ. Мүсірепов.) Зылиха шай құя бастады. Жақып сөйлей жонелді. (Ғ. Мұстафин.)

2. Қимылдың болып жатқан кезеңі. Мұндай мағынада жұмсалатын баяндауыштың құрамында *тұр, кел, бер, жүр, қой, тұс*, т.б. көмекші етістіктері болады:

Жарқыраған май күні... тамылжып тұр. (М. Әуезов.) Қалует Баршагүлге күле сөйлеп келеді. (Ғ. Сланов.) Жомарт тағы бірдеме үйретіп жүр. Ахмет оның жүзіне қарап қояды да сөйлей береді. (Ғ. Мұстафин.)

3. Қимылдың аяқталып қалған кезеңі. Мұндай мағынаны білдіретін күрделі баяндауыштың құрамында *қал, кел, кете, жазда* сияқты көмекші етістіктер болады.

Жұмыс аяқталып қалды. Жиналыс бітіп келеді. Күңше Жабайды соғып кете жаздады. (Ғ. Мүсірепов.)

4. Қимылдың аяқталған кезеңі. Күрделі баяндауыштар бұл мағынаны білдіру үшін олардың құрамында *жібер, кет, бер, бол, қой, таста* сияқты көмекші етістіктер болады:

Хатты кеше баласынан беріп жіберді. Жолаушылар жүріп кетті, Әміреге кітап алып бердім. Ол айтып болды. Бригада жұмысын бітіріп қойды. Мақаланы кеше-ақ жазып тастадым.

5. Қимылдың дүркінділігі. *Қой, бер, жатыр, отыр, тұс, бар* сияқты көмекшілер қатысты күрделі баяндауыштар қимылдың қайталанғанын, істің дүркін-дүркін істелгенін білдіреді:

Абай күрсініп қояды. (М. Әуезов.) Жақсылық күлімдей түсті. (Ғ. Сланов.) Жылқы етінің иісі мұрныңды жарып барады. (Ғ. Мұстафин.) Қонақтар бірінен соң бірі келіп жатты.

Қимылдың түрлі кезеңдерін білдіруге көмекші етістіктердің қатысын жоғарғы мысалдардан байқауға болады. Әрине, жоғарыда санағандай бір көмекші әр уақытта сол аталған қимыл кезеңін білдіріп қоймайды, олар қатысты негізгі етістіктердің қай